

ALATOITUMUSE TEKITAMINE PÕLLUMAJANDUSLIKULT RIKKAS PIIRKONNAS: STALINISTLIK TOIDUAINETEGA VARUSTAMISE POLIITIKA 1940. AASTATE ÕESTIS*

Olaf Mertelsmann

Et mõista paremini asjaolu, miks pidid sotsialistlikud režiimid oma aktiivsetel ja vägivaldsetel perioodidel nii tihti võitlema alatoitumuse ja isegi näljahädaga, võiks abiks olla toiduainetega varustamise probleemide põhjuste selgitamine. Käesolev artikkel uurib näitena Eestis valitsenud olukorda, toetudes arhiivuurimustele ja mälestustele. Teemale lähenetakse sotsiaalse majandusteaduslikust vaatenurgast. Kuna Martin Klesmenti sulest ilmub hiljuti ülevaade Nõukogude Eesti majandusajaloo historiograafiast,¹ ei ole siinkohal põhjust vastava kirjanduse eraldi väljatoomiseks.²

Oluliseks allikmaterjaliks on kindlasti statistika. Arvandmete puhul tugineb autor originaalallikatele (nagu nt kaasaegsed statistikad), viimaste baasil koostatud ja avaldatud aegridadele³ ning omaenda arvutustele. Loomulikult on autor teadlik nõukogude statistika kasutamise seonduvatest probleemidest.⁴ Siinkohal esitavad arvud pärinevad hetkel kõige usaldus-

* Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi (grant nr. 7017) ja projekti “Baltic Regionalism” (uurimisprogramm Nordic Spaces) toetusel.

¹ Martin Klesment, “The Soviet economy under Soviet rule: a historiographic overview”, *Journal of Baltic Studies*, 40 (2009), 245–264.

² Eestis alatoitluse tõttu kasvanud suremuse probleemi on varem uurinud vaid käesoleva artikli autor, vt: Olaf Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland: von der Markt- zur Kommandowirtschaft* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2006); Olaf Mertelsmann, “Turumajanduselt käsumajandusele”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, toim Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 419–492; Olaf Mertelsmann, “Transition to command economy and economic exploitation: the experience of Estonia 1940–1941”, *History of the Baltic Region of the 1940s–1980s*, ed. by Dzintars Ērglis (Riga: Latvijas vēstures institūta apgads, 2009), 349–375.

³ *Estonian 20th century economic indicators*, ed. by Martin Klesment, Jaak Valge (Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 2007).

⁴ Stephen G. Wheatcroft, Robert William Davies, “The crooked mirror of Soviet economic statistics”, *The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, ed. by

väärsemast arhiivides leiduvast statistikast või on tegemist oletuslike andmetega. Üksikute detailide ja numbrite õigsuse üle võib pikalt vaielda, aga statistikast leitud arengutendentsid näivad üldises plaanis õiged olevat.

Nõukogude statistika võib põhjoontes jagada kolme rühma. Kõigepealt on olemas andmed, mida on kogutud metoodiliselt korrektsel viisil, mille puhul ei olnud praktiliselt põhjust midagi võltsida ning mis on seetõttu suhteliselt usaldusväärsed – nagu näiteks perekonna eelarve uurimused. Teiseks koguti rohkelt andmeid vale meetodi abil, kuna ei arvestatud näiteks inflatsiooni või indeksiprobleemidega või võeti aluseks vale ümberarvestuskurs, nagu see juhtus näiteks tööstustoodangu puhul. Kolmandaks eksisteerivad ka tugevate võltsimistunnustega arvread – seda eriti juhtudel, kui oli olemas mingi võltsimise põhjus, nagu näiteks ideoloogiline surve. Selleks, et kontrollida statistikate usaldusväärsust, tuleb seega arvestada nii kogumismeetodite, võltsimisajendi olemasolu kui ka usutavusega ning võrrelda omavahel erinevaid andmekogusid. Kui rääkida käesoleva artikli puhul kasutatud andmetest, siis suremust kajastati enamasti suhteliselt tõepäraselt, erinevate andmekogude vahed kõiguvad siinkohal vaid maksimaalselt kümne protsendi piirima ja tendentsid tunduvad olevat üldiselt usutavad. Trükkis avaldatud statistika oli aga mõnikord võltsitud. Samas, toiduainetoodangu puhul oli erinevatel tasanditel suur motivatsioon mitmete võtete abil, nagu näiteks tegelikust suurema külvipinna näitamisega, tootmisnumbreid suurendada. Seetõttu tuleb sääraseid andmeid allapoole korrigeerida, kasutades objektiivseid teadmisi ja töödeldud allikaid. Kartuli ja teravilja puhul võivad internsed statistikad, mille andmed olid tihti juba madalamad kui avaldatute omad, erineda rohkem kui 20 protsendi võrra toodangu realistlikust arvestusest.

Oluline on välja tuua, et nõukogude rahvastikustatistika hõlmas vaid tsiviilelanikkonda, jättes välja sõjaväelased ja kinnipeetavad. Nende osas peeti eraldi arvestust. Asjaolu, et paljudes statistikates ei kajastunud kõik miljonid nõukogude elanikud, on teaduses juba aastakümneid tuntud nimetuse “Bergson-Gap” all ning R. W. Davies suutis selle mõistatuse arhiividokumentide abil lahendada.⁵ Vangide ja sõdurite arv langes kategooriasse “rangelt salastatud” ja sellest oli teadlik vaid väga väike isikute ring, samas kui rahvastikustatistika oli vaid “salastatud” ning osaliselt seda ka avaldati.

Robert William Davies, Mark Harrison, Stephen G. Wheatcroft (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 24–37.

⁵ R. W. Davies, “Closing the ‘Bergson Gap’: new data on a problem in Soviet statistics”, *Review of Economics and Statistics*, 86 (2004), 429–432.

Muutused toiduainetega varustamises

Alustuseks tuleb lühidalt rääkida terminoloogiast. Vale või puudulik toitumus tähendab, et tarbitakse liiga vähe valke, rasvu, vitamiine või mineraale. Pikemas perspektiivis viib see küll sagedaste haigestumisteni, kuid selle mõju suremuse kasvule on minimaalne. Näljast ja alatoitumusest saame rääkida siis, kui tarbitavate kalorite hulk ei ole piisav ning sellega kaasneb vajalike koostisosade puudus toidus. Ennekõike on tulemuseks organismi suurenenud vastuvõtlikkus nakkushaigustele ning vähenenud kehaline võimekus. Sellisel juhul tõstavad nakkushaigused suremust märgatavalt. Näljahädaga on tegemist juhul, kui olukord toitumise vallas on nii halb, et suremus kasvab plahvatuslikult, kahekordistudes või isegi kolmekordistudes. Näljahäda puhul surevad inimesed toiduainete puuduse tagajärjel, kuigi enamikel juhtudest on surma otseseks põhjuseks mõni nakkushaigus.

Piiri nende kolme olukorra vahele on raske tõmmata, see on suhteliselt ebamäärane. Suremuse kasv puudutab ennekõike imikuid, väikelapsi ja vanureid, esineb rohkem surnult sündinuid ja nurisünnitusi, meeste suremus on reeglina naiste omast kõrgem. Toiduainete vajadus sõltub sellest, kui palju energiat kulutatakse. Inimene, kes teeb külmas kliimas rasket füüsilist tööd, nagu näiteks puuraidurid talvel, võib kulutada kuni kaks korda rohkem energiat, kui raamatupidaja köetud kontoris. 1940. aastate Eestis tegeles enamik inimesi füüsilise tööga.

Vabariigi ajal oli Eesti suurimaks majandussektoriks teatavasti põllumajandus. Kolmekümnendate aastate lõpu Euroopas oli toiduainete toodang inimese kohta kõrgeim Madalmaades, Taanis, Lätis ja Eestis ning nende kõigi puhul oli tegemist põllumajandussaaduste eksportijatega.⁶ Eesti oli suurel määral spetsialiseerunud loomakasvatusele ning olulisteks eksporditartikliteks olid liha, või ja munad, samas kui teravili ja kartulid olid rahvastiku toitumise alustaladeks ning neid kasutati ka loomasöödana. Eesti toitumisstandardid vastasid ligikaudu Lääne-Euroopa omadele ning ületasid näiteks Saksamaa omi⁷, kuigi SKT inimese kohta oli Eestis oluliselt madalam⁸. Piisas aga vaid poolest aastast stalinistlikust režiimist, kui Eestis algas tõsine toidukriis, mis tõi kaasa loomuliku suremuse tõusu pea poole

⁶ *The Baltic States before the Second World War: brief collection of statistical data* (Riga: Central Statistical Bureau of Latvia, 2002), 29–31.

⁷ *I majandusloendus Eestis: büdžetiuurimus*, vihik IV (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1940), 78, 83–86; *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1938* (Berlin: Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, Paul Schmidt, 1938), 382–385, 307*–310*.

⁸ Eesti SKT kohta vt: Jaak Valge, “Uue majanduse lätteil: Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938”, *Akadeemia*, 15 (2003), 2202–2228, 2443–2486, 2712–2735.

võrra. Ulatuslik alatoitumus jäi püsima terveks kümnendiks ning selle tulemusena suri ajavahemikul 1940–50 umbes neli protsenti elanikkonnast⁹, mis võrdub peaaegu natsionaalsotsialistliku ja stalinistliku terrori ohvrite arvuga¹⁰. Sellise arengu juures mängisid oma rolli kindlasti sõda ja Saksa okupatsioon, kuid eelkõige töid suremuse kasvu kaasa institutsioonilised ja organisatoorsed tingimused, mis valitsesid nõukogulikus põllumajanduses ja toiduainetega varustamise süsteemis.

Põllumajanduslikku tootmist ja toiduainete distributsiooni segasid hindade fikseerimine, maksukohustus riigi ees¹¹, põllumajandusmaksude suurenemine, kaubanduse riigistamine, importsööda ja -väetise puudus ning maareformid. Lisaks sellele ekspluateeris Nõukogude Liit majanduslikult kõiki aastatel 1939–40 annekteeritud alasid ning üritas nii palju kui võimalik piirata eraisikute tarbimist, et rahastada tööstusinvesteeringuid ja muid riiklikke kulutusi. Eesti mõlema suurima toidukriisi (1940–41 ja 1946–47) põhjused olid peamiselt institutsionaalset laadi, sest põllumajandustoodang oleks pidanud olema vabariigi kõigi elanike äratoitmiseks piisav. Huvitava kombel lahenes probleem 1949. aasta sundkollektiviseerimise abil, mis tagas rahvale toiduainete miinimumi, viies nii riigi põllumajanduslikud tulud veelkordse suurenemiseni, hoolimata põllumajandustoodangu esialgsest kahanemisest. Pikas perspektiivis vaadelduna kinnistas kollektiviseerimine majanduslikult vähetasuvate kolhooside keskse rolli.

Nagu mujalgi Nõukogude Liidus võitles ka Eestis riik varustuse kitsaskohtadega ratsioneerimise abil ning “tarbimishierarhia” (Jelena Osokina termin)¹² juurutamise teel. Mida väärtuslikum oli isik (või isikuterühm) riigile, seda suurem oli tema õigus toidule. Kui demokraatlikud riigid üritasid 20. sajandi ekstreemsetel kriisiaegadel võrdsuse ideaali järgida ning kõigile vähemalt miinimumi tagada, siis Nõukogude Eestis olid just kõige nõrgemad – vanad, haiged, imikud ja väikelapsed – need, kes esimestena alatoitluse ohvriks langesid. Alatoitus ja kõrge loomulik suremus ei olnud stalinistliku riigi eesmärgiks, kuid see oli selle riigi reformide ja uue institutsionaalse raamistikuga tulemus. Põllumajandustoodangu märgatav tagasimineku oli veel üks sovetiseerimise ette kavatsemata tagajärg.

⁹ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 125.

¹⁰ *Ibidem*, 116–118.

¹¹ Vt Indrek Paavle, “Vili ja munad režiimi teenistuses: sundandam 1940. aastate Eesti külas”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2009), 213–229.

¹² Jelena Osokina, *Ierarkhiya potrebleniya: o zhizni lyudei v usloviyakh Stalinskogo snabzheniya 1928–1935 gg.* (Moskva: Izdat. MGOU, 1993).

1940.–1941. aasta toidukriis

Koos Nõukogude okupatsiooniga algasid 1940. aasta juunis ka majanduslikud ümberkorraldused. Stalini poolt Eestisse saadetud erisaadiku Andrei Ždanovi paberite hulgas leiduva telegrammi põhjal oli Balti riikide majanduslike ja poliitiliste reformide eeskujuks Ida-Poola, mis Nõukogude Liidu poolt 1939. aasta septembris okupeeriti ning seejärel annekteeriti.¹³ Baltimaades toimiti vastavalt sealsele ajakavale.

1940. aasta juuni lõpus külmutas uus marionettvalitsus jae- ja hulgi-kaubanduse hinnad 15. juuni seisuga.¹⁴ Ametlikult sooviti sel moel ohjata inflatsiooni, tegelikkuses mõjutas see abinõu aga olulisel määral toiduainetega kindlustatust. Talupidajad müüsid hulgikaupmeestele vähem ning seega kahanes pakkumine ka kauplustes. Tegelikult tegi uus valitsus kõik selleks, et raha juurdetrükkimise ja riiklikult kontrollitavate müügihindade abil inflatsiooni üles kütta. Nõukogude okupatsiooni esimese aasta jooksul saavutati inflatsioon ligikaudu tuhandeprotsendilise taseme. Eesti krooni ostujõud oli algselt 10 kuni 15 rubla, kuid krooni konverteeriti kursiga 1,25 rubla ühe krooni kohta. Vahepeal viidi sammhaaval sisse Nõukogude jaekaubanduse hinnad, samas kui talunike jaoks kokkuostuhinnad peaaegu ei muutunud. Nominaalsissetulekud kasvasid keskmiselt viis korda, müügihinnad aga kümme korda.¹⁵ See hinnang ei võta aga arvesse suuremat hinnatõusu taluturul ning kaupade järjest kasvavat defitsiiti. Alates 1940. aasta juulist hulgikaubandus natsionaliseeriti või pandi range riikliku järelevalve alla, nagu näiteks kooperatiivide puhul. Seetõttu kahanesis toiduainetootjate tegelikud sissetulekud oluliselt. Rahvastiku meeleolu kirjeldavad aruanded sisaldavad arvukalt talunike kaebusi:¹⁶ “Kõik talunikud ütlevad, et nendega on ülekohtud tehtud, sellepärast et talusaadused ei ole tõusnud,” raporteeriti Harjumaalt.¹⁷ Nõukogude võimu esimesel aastal kahanesis riikliku kontrolli all oleva hulgikaubanduse maht

¹³ Telegramm Ždanovile, 21. juuli 1940, Rossiiski Gosudarstvennyĭ arkhiv sotsial'no-politicheskoĭ istorii [RGASPI], f. 77, op. 4, d. 40, l. 62–70. Ždanov ise oli üks sovetiseerimisprogrammi peamisi autoreid, vt Tobias Privitelli, *Irredentism, expansion and the liberation of the European proletariat: Stalin's considerations on how to bring communism to the Western neighbors of the Soviet Union, 1920–1941*, Ph.D. thesis (University of Bern, 2008), 318–326.

¹⁴ *Riigi Teataja*, 1940, 57, 513.

¹⁵ Riikliku poliitika, inflatsiooni ja puuduse vaheliste seoste kohta vt Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 47–54.

¹⁶ Rahvastiku meelsusraportid 1940/41, Riigiarhiivi Filiaal [ERAF], f. 1, n. 1, s. 45–59.

¹⁷ 6. oktoober 1940, ERAF, f. 1, n. 1, s. 45, l. 1.

umbes poole võrra¹⁸ ning talunikud müüsid oma toodangut üha rohkem taluturul. Nagu märgib üks aruanne Järvamaalt, olevat paljud talunikud oma toodangut kõrgemate hindade ootuses lihtsalt varasalve kogunud.¹⁹

Loomulik suremus oli 1930. aastate Eestis tavaoludes keskmiselt 14–15 surma tuhande elaniku kohta aastas.²⁰ 1940. aasta suvel ja varasügisel jäi see samale tasemele, kuid kasvas raske talve saabudes detsembris hüppeliselt 27,7-le ehk normaalseisust peaaegu poole kõrgemaks. Sellise järsu tõusu tingisid vanurite, väikelaste ja imikute sagenenud surmajuhtumid.²¹ Arhiivis ei leidu mingeid märke mõne ohtliku epideemia puhkemisest. Statistikud põhjendasid suremuse tõusu ilmaga, seniste majanduslike reformide tõttu problemaatiliseks või pea võimatuks osutunud küttepuude varumisega, aga ka nakkushaiguste levikuga. Olukorra tõelist põhjust ei julgenud nad enesele teadvustada. 1941. aasta jaanuarist aprillini stabiliseerus suremus keskmiselt 20 juures.²² Järgmise kahe kuu kohta detailsed andmed puuduvad. Loomulikku suremust mõjutavad küll aastaegadest tingitud kõikumised, kuid niivõrd järsul kasvul peab olema mingi seletus. Varustamise kitsaskohti puudutavate kaebuste sagenemist ja kahanenud sissetulekuid arvestades oli suremuse peamiseks põhjuseks tõenäoliselt alatoitumus. See puudutas põhiliselt linnaelanikkonda ning vaesemaid maaelanikke (nt päevilisi). Mitmekuuline toiduainete nappus koos äkilise külmalainega vähendas tugevalt võimet nakkushaigustele vastu panna; vanemate inimeste, imikute ja väikelaste puhul võis haigestumine lõppeda surmaga. Suremuse tõusu all kõige rohkem kannatanud gruppide vanuseline struktuur (vanurid, imikud, väikelapsed) võib tõendada, et suremuse peapõhjuseks oli alatoitumus. Meditsiini tase ei olnud selleks ajaks veel oluliselt langenud ning tänu uue režiimi reformidele ei olnud arstiabi ka enam tasuline.²³ Ära tuleks märkida vaid importravimite müügilt kadumist.

¹⁸ Jüri Ant, *Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest* (Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1999), 150.

¹⁹ 13. oktoober 1940, ERAF, f. 1, n. 1, s. 46, l. 10.

²⁰ Vt Odile Frank, Marta Gacic Dobo, "Historical records, mortality decline and changing causes of death: Estonia and Uruguay in the twentieth century", *World Health Statistics Quarterly*, 51 (1998), 145–173.

²¹ Statistilised andmed suremuse kohta 1940. a detsembris, 1941. a jaanuaris, Riigiarhiiv [ERA], f. R10, n. 1, s. 486, l. 1–4. Suremust puudutavad andmed hõlmavad vaid tsiviil-elanikkonda ega arvesta näiteks kinnipeetuid.

²² Suremuse analüüs 1941. aasta esimesel neljal kuul, mai või juuni 1941, ERAF, f. 1, n. 1, s. 187, l. 3.

²³ Pärast sõda halvenes arstiabi olukord märgatavalt, seda paljuski seoses 1944. aasta massilise põgenemisega, kui Eestist lahkusid ka paljud meditsiinitöötajad.

Rahuaegne alatoitumus Eestis oli kummaline nähtus, kuna 1940. aasta saak oli normaalne.²⁴ Vastavalt ametlikele andmetele koristati elaniku kohta rohkem kui 600 kg teravilja ja 1000 kg kartuleid.²⁵ Lihatoodang oli ligi 70 kg inimese kohta.²⁶ Kuidas sai sellise toiduainete toodangu juures tekkida võimalus alatoitumuseks? Andmed ise on usaldusväärsemad kui hilisemad nõukogude omad, sest 1940. aasta suvel ja sügisel toimis veel vana statistiline andmekogumissüsteem.

Võime tuvastada mitmeid alatoitumuse põhjuseid. Nagu juba eespool mainitud, müüsid talupojad madalate kokkuostuhindade tõttu hulгимүү-jatele ja riigile oluliselt vähem kaupa. Selle asemel hoidsid nad oma toodangut endale, tarbisid seda ise või müüsid taluturul. Selline olukord tekitas mitmeid probleeme. Kuna hulgikaubandust kontrollis riik, pidid talunikud lootma väikekaupmeestele või turustama oma toodangut ise, mõlemal juhul suurendas see transaktsioonikulusid. Madalat rahvastikutihedust arvestades oli hobuvankritega 20 või isegi 50 km kaugusele sõitmine keeruline. Võime ette kujutada, mitu tsentnerit kartuleid suutis talunik ise linna vedada, kui tema saak oli rohkem kui kümme tonni hektari kohta. Paljud talunikud hakkasid odavamate põhitoiduainete nagu kartul ja teravili asemel müüma turul väiksemamahulist ja kõrgema müügihinnaga toodangut nagu liha ja või. Müügihinnad tõusid kiiresti, samas kui ostjate reaalsed sissetulekud vähenesid. Iseäranis vähe teenisid vajalike toiduainete ostmiseks suuremad ja vaesemad pered ning pensionärid. Hoolimata kasvavatest hindadest kahanes turu atraktiivsus ka talunike jaoks, kuna müügil oli oluliselt vähem kaupa, kui nad oleksid oma teenitud rahaga osta suutnud. Enamik taludest olid poolenisti autarksed, st et varustati end peamiselt ise ning oldi sunnitud ostma vaid soola, suhkrut, kerosiini, tuletikke, riidesemeid, jalanõusid ning mõningaid muid tarbeesemeid.

Sõdadevahelisel perioodil oli peamiseks toiduainete-ekspordi kanaliks hulgikaubandus.²⁷ Nüüd muutus ekspordi suund, Suurbritannia ja Saksamaa asemel veeti toiduaineid Nõukogude Liitu, peamiselt Leningradi. 1940. aasta teisel poolel (ainus periood, mille ekspordistatistika kohta meil on olemas allikaid) ületas eksport Nõukogude Liitu impordi kolmekordselt²⁸, kusjuures tegemist oli põhiliselt toiduainetega. Võimulolijad kasutasid ära uute liidetud alade ja “vanade vabariikide” vahel valitsenud hinna-

²⁴ *Estonian 20th century economic indicators*, 62.

²⁵ *Ibidem*; Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 194.

²⁶ Statistiline ülevaade, ERA, f. R10, n. 43, s. 110, l. 1.

²⁷ Vt Anu Mai Köll, *Peasants on the world market: agricultural experience of independent Estonia 1919–1939* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1994).

²⁸ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 43.

vahet, et viia läbi teatavat majandusliku ekspluateerimise poliitikat. Eestist eksporditava kauba eest tasuti vastavalt madalamale kohalikule hinnale, siia sisseveetava kauba eest tuli aga tasuda kõrgeimat Nõukogude Liidu kehtinud hinda. Riikliku kontrolli all olev hulgikaubandus ei eksisteerinud esmajoones mitte Eesti kaupluste täitmiseks, vaid selle abil tuli parandada olukorda Leningradis ning toita Nõukogude garnisoni. Seega põhjustasid 1940. aasta talve toidukriisi ekspluateerimine, turu kokkuvarisemine külmutatud hindade tingimustes, kahanenud sissetulekud ning riiklikud kontrollimehhanismid.

Arvestades talunike jaoks ülimalt ebasoodsat hindade struktuuri, võiks eeldada, et nad soovisid järgmisel aastal oma toodangut vähendada. Juhul kui kokkuostuhinnad vähenevad viie või kümne protsendi võrra, oleks toodangu suurendamine mõistlik käik. Kui aga hinnad langevad inflatsiooni tõttu peaaegu üleöö poole võrra, on nad päris kindlasti juba alla omahinna ning võivad langeda veelgi kuni vaid kümnendikuni algsest tasemest. Alates 19. sajandi lõpust oli enamik Eesti taludest võtnud kasutusele vähemalt mingigi raamatupidamisvormi, olgu selleks siis näiteks iga-aastane sissetulekute ja väljaminekute arvepidamine perekonna- või taluraamatutes. Sõdadevahelisel perioodil jälgisid talupojad kohalikes ajalehtedes avaldatud maailmaturuhindade arengut korrapäraselt. Seega olid nad kaubavahetustingimustest igati teadlikud ning reageerisid vastavalt. Iseenesestmõistetavalt soovis nõukogude režiim hulgikaubanduse käibe vähenemist ennetada ning juba 1940. aasta juulis anti Ždanovi juhtnõuroides teada sundnormide sisseviimisest Eesti NSV-s, mille kohaselt olid talunikud kohustatud alates 1941. aasta kevadest riigile toiduaineid andma. Normid avaldati 1941. aasta aprillis ning need kehtisid tagasiulatuvalt alates jaanuarist.²⁹ Juba sügisel ja talvel olid talupojad osa loomi söödapuuduse tõttu kas tapnud või ära müünud. Näiteks 1940. aasta oktoobris ja novembris tapeti poole rohkem lehma kui eelmisel aastal samas ajavahemikus.³⁰ Lisaks ei olnud uus režiim võimeline piisaval hulgal sisse vedama veiste toitmiseks vajalikke õlikooke.³¹ Võrreldes 1939. aasta juuliga oli 1941. aasta jaanuariks hobuste arv kahanenud 7, lehmade arv 16 ja sigade arv 32 protsendi võrra.³² Põllumaa pindala oli vähenenud ligikaudu 7 protsendi võrra. 1941. aasta saak moodustas vastavalt Saksa okupatsiooni aegsete ametkondade andmetele vaid poole

²⁹ Üleandmishinnad 1941. a mais ja 1944. a septembris, ERA, f. R1, n. 9, s. 8, l. 8, 9.

³⁰ Tapamajastatistika, tõenäoliselt 1940. a detsember, ERAF, f. 1, n. 1, s. 265, l. 52.

³¹ Statistiline ülevaade söödaimpordist teistest liiduvabariikidest, 1941. a veebruar või märts, ERA, f. R6, n. 1, s. 189, l. 1.

³² Gosplan-materjalid ENSV rahvamajandusliku arengu kohta 1940–48, tarbeloomade arvud, ERAF, f. 1, n. 47, s. 49, l. 61.

eelmise aasta omast. Loomulikult mõjutasid olukorda 1941. aasta suvised lahingud ning võimalik, et andmeid ei kogutud ka piisavalt põhjalikult.³³

Lisaks ebasoodsale hinnastruktuurile ja üleüldistele kitsaskohtadele avaldasid negatiivset mõju veel mitmed põllumajandust puudutanud asjaolud. 1940. aasta oktoobris algas esimene nõukogulik maareform, mis hirmutas enamikku taluperedest. Reformi eesmärgiks võeti maapiirkondade vaesema kihi lähendamine režiimile, uustalunikele kohtade loomine ning olemasolevate väiketalude tugevdamine. Maareformi käigus esitati umbes 98 000 taotlust maa saamiseks.³⁴ Ühe neljandiku põllumajanduslikult kasuliku maa ümberjagamise kahandas talumajapidamiste maksimaalse suuruse kolmekümnele hektarile³⁵ ning tõi endaga kaasa ulatusliku riikliku maareservi loomise, mida järgmisel aastal põllumajanduslikult peaaegu ei kasutatud. Kuna müüdava toodangu osakaal kogutoodangust oli seda suurem, mida suurem oli talu,³⁶ tähendas talude keskmise suuruse kahanemine ka toiduainete turustamise vähenemist. Talude arv tõusis 25 000 võrra, ulatudes nüüd 164 000-ni. Uustalunikud pärinesid põhiliselt maata põllutöölise hulgast ning ei omanud tavaliselt talu ülesehitamiseks mingeid vahendeid. Eesti NSV põllumajanduse rahvakomissariaat hindas igale uustalunikule vajaliku toetuse suuruseks 5500 krooni (vana kursiga), mis oli ette nähtud sisseeadmiseks, loomade ja külviseemne varumiseks ning mõne lihtsama hoone ehitamiseks.³⁷ Vajaliku 137,5 miljoni krooni asemel väljastas valitsus vaid 7,2 miljonit alanenud kursiga krooni,³⁸ mida oli vähem kui kaks protsenti vajaminevast summast. Teiste sõnadega, uutalukohtadel puudus tegelikult igasugune tulevikuperspektiiv ning nende tootlikkus oleks maareformieelsest tasemest märgatavalt väiksem olnud. Pealegi oli enamik uustalunikke töötanud varem põllutöölisena, kelle kevadel kokku lepitud palga oli inflatsioon nüüdseks pea ära söönud. Paljud perekonnad suutsid talve vaid hädavaevu üle elada, kusjuures mõnel pereliikmel tuli sageli ka linna kolida.

Samal ajal rajati esimesed kolhoosid, sovhoosid ja masina-traktorijamad (MTJ) ning tekkisid kuulujutud oodatava sundkollektiviseerimise

³³ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 65.

³⁴ Maareformi areng, 26. oktoober 1940, ERA, f. R6, n. 1, s. 467, l. 35.

³⁵ Eve Tomson, *Eesti majandusajalugu 20. sajandil* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998), 76.

³⁶ Uno Kaur, *Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftspolitik des Freistaates Estland 1918–1940* (Bonn: Baltisches Forschungsinstitut, 1962), 38.

³⁷ Maareformi puudutavad materjalid, 1940. a sügis, ERA, f. R6, n. 1, s. 467, l. 14–19. 5500 Eesti krooni vastab umbes 15 000 tänasele USA dollarile.

³⁸ Karl Säre ja Johannes Lauristin Andrei Võšinskile, 25. september 1940, ERAF, f. 1, n. 1, s. 272, l. 2.

kohta. Maal tekitas lisapingeid küttepuude varumise kampaania, mille raames saadeti talupojad nagu kunagised pärisorjad vaid sümboolse tasu eest metsatöödele: “Siis aetakse inimesi sunduslikult metsa, ja kui ei lähe, siis karistatakse. See on tekitanud sarnase olukorra, et inimesed on väga ärevuses ja räägivad, et kui tulevad sunduslikult metsa ajama, siis löövad ametnikud maha.”³⁹ 1941. aasta kevadel viidi sisse külviplaan, mille täitmisega talunikud sugugi nõus polnud ja mille tõttu nad lohakamalt kündsid.⁴⁰ Aprillis algas riigile sundnormi väljastamine. Nendes tingimustes tekkis maal järjest suurem ebakindlus ning talunikud vähendasid oma tööhõudlust, kuna nad ei olnud kindlad, kas saavad ka lõigata seda, mida külvasid. Seega piisas vaid ühest nõukogude võimu aastast, et olulisel määral vähendada põllumajanduslikku tootlikkust ja luua endises toiduainete üleküllusega piirkonnas alatoitumus. Probleeme võimendas veelgi importsõoda, väetise, masinate ja varuosade puudus. Eesti põllumajanduse tootmispotentsiaal kahanes umbes neljandiku võrra.

Iseenesestmõistetavalt viib iga üleminek turumajanduselt käsumajandusele või vastupidi eri takistustest tekkinud kadudeni ning ajutise tootlikkuse ja elatustaseme languseni. Eesti puhul tekitasid majanduslikud küsimused, ennekõike aga toiduprobleemid, laialdase rahulolematuse nõukogude režiimiga. Hiljemalt 1941. aasta 14. juuni massiküüditamisega seoses muutus rahulolematuse avalikuks vihkamiseks. Alatoitumus ja üldine puudus pidid olema terrori kõrval peamiseks põhjuseks, miks nõukogude võimul ei õnnestunud Eesti rahvast enese poole võita ning miks tõttas seesama rahvas mõni nädal hiljem sisse marssinud saksa sõdureid vabastajatena tervitama. Nõukogude perspektiivist vaadatuna osutus värskest liidetud alade majanduslik ekspluateerimine edukaks, kuid reaktiivina sellele ja stalinistlikule terrorile muutus terve regioon oma hoiakutes nõukogudevastaseks.

1946.–1947. aasta toidukriis

Saksa okupatsiooni ajal jäid olulisemad Eesti põllumajanduse ekspluateerimise meetmed muutumatuteks: fikseeritud hinnad, toiduainete äraandmise kohustus ja riiklikud regulatsioonid. Sakslased eemaldasid turumajandusest veelgi enam kui nõukogude võim ning sulgesid ka taluturud, viimane soodustas ulatusliku musta turu väljakujunemist. Talunike suurema

³⁹ Aruanne Harjumaalt, november või detsember 1940, ERAF, f. 1, n. 1, s. 45, l. 19.

⁴⁰ Joosep Nõu, “Hoop Eesti põllumajandusele”, *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*, 3: *punane aasta* (Stockholm: EMP, 1956), 95.

osa enese poole meelitamiseks nõukogude maareform osaliselt tühistati. Toidu kättesaadavus põhimõtteliselt ei paranenud, kuid osa talunikke sai sakslaste valitsuse ajal paremini majandatud kui nõukogude võimu all.⁴¹ Poliitilise rõhumise madalam tase (kui jätta arvestamata juutide, mustlaste ja tegelike või oletatavate kommunistide tapmised) tagas olukorra, kus paljud eestlased pidasid natse kahest vaenlasest leebemaks variandiks.

1944. aasta sügisel okupeeris Punaarmee taas Eesti. Sõjakahjustuste ja lahingutegevuse tõttu oli olukord toidu alal ka siis pingeline, kuid käesoleva artikli kontekstis on 1946.–47. aasta toidukriis huvipakkuvam. Põlumajandus oli selleks ajaks sõjast tasapisi kosunud, mida ei saa aga väita rahva toitumise kohta. Ekstreemselt madala elatustaseme jätkumist kinnitab loomulik suremus, mis oli mõlemal aastal rohkem kui 21 surmajuhtumiga tuhande elaniku kohta ikka veel peaaegu poolteist korda normaalsest kõrgem.⁴² Vastavalt Gosplani (Riiklik Plaanikomitee) andmetele oli suremus isegi kõrgem – 1946. aastal 23,5, järgneval aastal 22,8.⁴³ Tõenäoliselt ei saa me kunagi teada, kui täpselt neid andmeid koguti ja kompileeriti.⁴⁴ Andmed kajastavad, nagu ka juba ülevalpool mainitud, vaid tsiviilelanikkonda ning riikliku terrori ohvreid ja arvukaid laagrites kinnipeetavad need ei sisalda. Alatoitumusest ja näljast tingitud haigustest põhjustatud surmajuhtumite koguarv jäi Eesti NSV-s neljakümnendatel aastatel 40 000 piirimaile. Alles 1950. aastal langes loomulik suremus taas kolmekümnendate aastate tasemele. Selle peamiseks põhjuseks oli arstiabi ja toitumise paranemine, kuigi täielikult toitumise kvaliteetivsed näitajad ei taastunudki veel 1950. aastatel.⁴⁵

Asjaolu, et Eesti rahvas oli pärast kuus aastat kestnud kitsikust haiguste suhtes vastuvõtlikum, tundub olevat üks põhjuseid, miks 1946.–47. aasta kriis nii raskeks kujunes. Lisaks sellele rändas aastatel 1945–47 Eestisse sisse umbes 100 000 inimest⁴⁶ – immigrandid “vanadest vabariikidest”; naasvad evakueeritud; demobiliseeritud sõdurid jne. Sisserännanud olid sõja enamasti veelgi raskemates tingimustes üle elanud, sageli oli tegemist põgenikega näljaaladelt või sakslaste poolt hävitatud linnadest ja küladest.

⁴¹ Saksa okupatsiooni aegse majandusarengu kohta vt: Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 75–83.

⁴² Statistiline aruanne, ERA, f. R10, n. 43, s. 155, l. 6.

⁴³ Gosplani Eesti filiaal ENSV ministrite nõukogu esimehele Arnold Veimerile, 17. märts 1948, ERA, f. R1, n. 5, s. 181, l. 17.

⁴⁴ Autor arvutas 1947. a suremuse välja registreeritud surmadele ja rahvastikuarvule tuginedes (ERA, f. R. 10, n. 43, s. 155, l. 1, 38–39) ja jõudis tulemusele 22,5.

⁴⁵ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 124–125.

⁴⁶ Statistiline aruanne, ERA, f. R10, n. 43, s. 155, l. 1.

Eraldi andmed immigrantide suremuse kohta puuduvad, kuid võib oletada, et nad olid võrreldes ülejäänud rahvastikuga alatoitumuse ja haiguste suhtes veelgi tundlikumad. Seda kinnitab piisav arv arhiividokumente ja mälestusi.⁴⁷ Sisserändelaine ning laialt levinud alatoitumuse ja riikliku vägivalda omavaheline kombinatsioon viis kannibalismi puudutavate kuulujuttude levimiseni. Nii olevat Tartu varemete vahel tegutsenud “vorstivabrik”, kus olevat töödeldud inimliha, et sellest valmistatud vorstid hiljem turul maha müüa. Seesuguste tegude toimepanijateks peeti venelasi, juute või nõukogude ametkondi endid.⁴⁸

Aastatel 1946–47 tabas põua ja liiga kõrgete põllumajanduskoormiste tõttu Nõukogude Liidu läänealased, eriti Ukrainat ja Moldovat näljahäda, mille ohvriks langes üle miljoni inimese.⁴⁹ Eesti saaki mõjutas ilm aga minimaalselt. Vastavalt ametlikele andmetele oli 1946. aasta teraviljasaak elaniku kohta üle 400 kg ja järgmisel aastal üle 600 kg. Ajavahemikus 1941–56 oli 1947. aasta teraviljasaak suurim.⁵⁰ Ühe elaniku kohta toimetati ulualla umbes üks tonn kartuleid, toodeti 400 l piima ja 30 kg liha.⁵¹ Nende tootmisandmete põhjal ei oskaks oletadagi, et samal ajal põhjustas massiline alatoitumus kõrget suremust. Samas peab ametlikesse andmetesse suhtuma ikkagi kriitiliselt. Loomne toodang fikseeriti arvatavasti korrektselt,⁵² kuid teravilja- ja kartulisaaagi mahtu on silmanähtavalt üle hinnatud, kuna põllumajandusministeerium liialdas – vastavalt Gosplaniile – kasutuses olnud põllumaa suurusega 20 protsendi võrra.⁵³ Isegi neid arve oluliselt kahandades selgub, et alatoitumus ei saanud olla põhjustatud halvast saagist. Võrreldes turumajandusaegsete tingimustega oli

⁴⁷ Ühe projekti (“Eesti ühiskonna sovetiseerimine”) käigus töötas autor läbi umbes 200 intervjuud ja 1500 elulugu ning neist kogutud info põhjal saab järeldada, et Nõukogude sõdurid ja näljapõgenikud kirjeldanuks sõjajärgse Eesti rahvastikku kui “hästi riidetatut ja korralikult toidetut”, samas kui paljud eestlased tundsid end pidevalt näljastena ja näruselt riides olevatena.

⁴⁸ Eda Kalmre, *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus: pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest* (Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2007).

⁴⁹ Vt V. F. Zima, *Golod v SSSR 1946–1947 godov: proiskhozhdenie i posledstviya* (Moskva: Institut rossiškoï istorii RAN, 1996); Michael Ellman, “The 1947 Soviet famine and the entitlement approach to famines”, *Cambridge Journal of Economics*, 24 (2000), 603–630; Nicholas Ganson, *The Soviet famine of 1946–47 in global and historical perspective* (Houndsmills: Palgrave, 2009).

⁵⁰ Statistiline aruanne, ERA, f. R10, n. 43, s. 124, l. 3, 77–78.

⁵¹ Statistilised aruanded, ERA, f. R10, n. 43, s. 133, l. 1; f. R10, n. 43, s. 110, l. 1, 8.

⁵² Näiteks on lehmade arv ja piima hinnanguline kogutoodang kooskõlas mõõdetava piimatootlikkusega kontrollitud lehma kohta (Eestis kontrolliti paar tuhat lehma ja mõõdeti nende tootlikkust), ERA, f. R10, n. 43, s. 133, l. 6; ERAF, f. 1, n. 47, s. 49, l. 69.

⁵³ EKP(b) KK büroo istungi dokumendid, 28. september 1950, ERAF, f. 1, n. 4, s. 1045, l. 17.

põllumajandustoodang küll umbes kolmandiku võrra vähenenud, seda peamiselt madalate riiklike kokkuostuhindade tõttu ning väetiste, masinate ja tööjõupuuduse pärast, kuid toiduainete ülejääk oli Eesti tootmises endiselt märkimisväärne.

Millised olid siis toiduainetega varustamise kitsaskohtade põhjused? Eesti NSV sõjajärgset ülesehitamist planeeriti üldist nõukogude joont silmas pidades, mis tähendab, et tarbimine, toiduained ja põllumajandus olid kõige väiksema tähtsusega. Selle asemel, et elanike olukorda pärast mitmeaastast kurnavat sõda ja Saksa okupatsiooni parandada, suunati kõige rohkem vahendeid rasketööstusesse – Eestis põlevkivi tootmisesse.⁵⁴ Ametlik elanikkonna statistika ei registreerinud Nõukogude garnisone ehk ligikaudu 100 000 sõdurit⁵⁵ ega ka Eesti NSV laagrite kinnipeetavaid, sealhulgas u 46 000 sõjavangi ja vähemalt 10 000 muid vahialuseid. Lisaks ekslesid läbi Balti liiduvabariikide kümned tuhanded näljapõgenikud, keda samuti ei loendatud ega registreeritud. Seega oli toitu vajav elanikkond vähemalt 15 protsenti suurem, kui ametlikus statistikas kajastus. Üksikasjalikku väljaveostatistikat meil võtta pole, kuid suur osa riigile antavatest sundnormidest eksporditi nüüdki, nagu ka aastatel 1940–41, “vanadesse vabariikidesse” või kasutati sõdurite ja kinnipeetavate toitlustamiseks.⁵⁶ Nii nagu terves Nõukogude Liidus, jõudis ka Eestis inflatsioon haripunkti 1946.–47. aastal ning palgad tõusid hindadest aeglasemalt. Seetõttu ei suutnud suur osa linnaelanikkonnast omale taluturul toiduaineid lubada, samas kui madalate hindadega riiklike poodide lettidel valitses põhiliselt tühjus. Ratsioneeritud toiduainete hinnad tõusid 1946. aastal ning 1947. aasta sügisel said oma leivanormi kätte 350 000 inimest – see on 100 000 võrra vähem kui aasta varem.⁵⁷ Paljud linna vaesed, nagu lesed, üksikemad või kvalifikatsioonita töölised, ei saanud endale lubada isegi ettenähtud normide väljaostmist. Parimal juhul said nad oma talongid mustal turul maha

⁵⁴ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 96–97.

⁵⁵ Täpsed arvud on olemas vaid 1947. a 14. jaanuari kohta. Vastavalt ühele sm Pozdnjakile saadetud kirjale oli Eesti sõjaväebaasides 95 360 nõukogude sõjaväelast, ERAF, f. 1, n. 5, s. 76, l. 121.

⁵⁶ Seda kinnitab vahe riiklike sundnormide koguste ning riiklikus jaemüügis saadaolevate toidukaupade vahel. Samas tuleb arvestada asjaoluga, et osa toiduainetest läks riiklikes vaheladudes halvaks. Vastavalt ühele lüklilikule ENSV impordi- ja ekspordistatistikale ajavahemikust 1944 kuni 1948. a oktoober ületas import “vanadest liiduvabariikidest” oluliselt ekspordi ning seda ka toiduainete puhul, kuid aluseks oli siin võetud riiklikud fikseeritud hinnad, mille tulemus oli tõenäoliselt tugevasti Eesti kahjuks, vt ERAF, f. 1, n. 47, s. 29, l. 186–196.

⁵⁷ EKP(b) KK teise sekretäri Sergei Sazonovi aruanne A. Kuznetsovile leivanormide kohta, VKP(b) orgbüroo ja sekretariaat, 22. märts 1947; Sazonov Kuznetsovile, 23. aprill 1947, ERAF, f. 1, n. 5, s. 77, l. 26, 94.

müüa või toiduainete vastu vahetada. Maaelanikkonnal ei olnud, väheste eranditega, normitoidule mingit õigust. Kuna Eestis olid toiduained odavamad, transporditi neid suurtes kogustes Leningradi lisaks riiklikule ekspordile ka arvukate Venemaa näljapõgenikest “kotipoiste” poolt. See viis veelgi suurema hinnatõusuni taluturul. 1947. aasta märtsis Rakverest Nikolai Karotammele saadetud ettekanne kirjeldab sealset dramaatilist olukorda nii: igal turupäeval saabus idast 1500 kuni 2000 leiva eest ükskõik millist hinda maksma nõustunud “kotipoissi” ja spekulanti. Alates detsembrist oli leiva turuhind tõusnud 20–25 rublalt 50–60 rublale. Vahepeal tühistati 1600 inimese leivanorm, kuid ka normisaajatele ei suudetud ettenähtud leivakoguse väljajagamist tagada. Ohus oli isegi järgmise külvi seemnevilja saatus.⁵⁸

Nüüd olid talunike nominaalsed sissetulekud turul kõrged – samas kui riiklike kokkuostuhindade ostujõud oli vahepeal inflatsiooni tõttu langenud kahekümnendikuni algsest väärtusest –, kuid nad pidid võitlema samade probleemidega nagu enne sõda. Toodangu transpordi ja müügi organiseerimine oli transpordivahendite nappuse ning sõjas kannatada saanud infrastruktuuri tõttu veelgi raskem ning talunikel polnud ka poest peaaegu midagi osta. Lisaks sellele, et kartulite müügile eelistati pigem liha ja või turustamist, hakati alates Saksa okupatsioonist järjest rohkem ajama puskarit. Mõneks ajaks sai puskarist kõige olulisem põllumajandustoode ning seda kasutati asendusrahana.⁵⁹ Põllumajandusmasinad ja muu varustus kulusid järjest enam ning neid ei olnud enamasti võimalik asendada. Sellepärast tuli mitmeid viimase viiekümne aasta jooksul mehhaniseeritud töid taas käsitsi tegema hakata.⁶⁰ Ka ei saanud talupojad oma tuleviku suhtes kindlad olla. Nõukogude võim kordas maareformi aastatel 1944–47, jälle seisis palju maad riikliku maareservina söötis, alates 1947. aastast olid põllumajandusmaksud peaaegu kolmekordistunud ning ringi liikusid kuuldused eelseisvast sundkollektiviseerimisest.⁶¹ Vahetult pärast sõda toimusid terve nõukogude aja kõige laiaulatuslikumad poliitilised vahis-

⁵⁸ Virumaa maakonna esimene parteisekretär Janson Nikolai Karotammele, 19. märts 1947, ERAF, f. 1, n. 5, s. 36, l. 40. Väljaõppinud tööline teenis tollal umbes 500–600 rubla kuus, väljaõppeta aga vaid kuni 300 rubla, mis vastas kuue kilo leiva hinnale. Lisaks oli sõjajärgse aja leib kehva kvaliteediga, kui just talunikud seda ise ei küpsetanud, mille tõttu sai see hüüdnimeks “seakeeks”.

⁵⁹ Olaf Mertelsmann, “Estonian moonshine in the 1940s”, *Daugavpils Universitāte Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, 6 (2004), 86–95.

⁶⁰ Päevikukirjutaja Jaan Roos oli ülimalt üllatunud, kui nägi 1947. aastal esimest korda viimase paarikümne aasta jooksul talupoega sirbiga rukist lõikamas, vt Jaan Roos, *Läbi punase öö*, II (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2000), 119.

⁶¹ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 174.

tamised.⁶² Mõned inimesed kartsid, et Stalin võib kõik eestlased küüditada lasta. Nõukogudevastased metsavennad jätkasid võitlust veel aastaid. Etnilise puhastuse ohvriks langesid juba varem sisse rännanud soomlased ja ingerlased.⁶³ Sellistes tingimustes üritasid talupojad ise korralikult süüa ja tagavarasid varuda ning ei mõelnud oma toodangu laiendamisele. Mälestuste ja arhiividokumentide järgi keskmine 15-hektarilise majandiga talunik alatoitumuse all ei kannatanud. Kannatasid aga paljud väiketalunikud või perekonnad, kelle talu oli “sakslastega koostöö” tegemise süüdistuse tagajärjel seitsmele hektarile kahandatud, samuti külade alamkiht ja linnaelanikud. Eriti raske oli olukord Eesti põlevkivibasseinis Kirde-Eestis, kuhu oli elama asunud palju immigrante.⁶⁴

Linnade ja maapiirkondade elanike suremuse otsene võrdlemine on andmete vähesuse tõttu keeruline, kuna puuduvad täpsed andmed linnaelanikkonna vanuselise struktuuri kohta. Linnades oli suremus 19,1 inimest tuhande elaniku kohta 1946. aastal ja 19,5 järgneval aastal. Seega oli see ikka veel madalam kui maal. Sellise tähelepanuväärse erinevuse peapõhjus peitub tõenäoliselt meditsiinilise abi paremas kättesaadavuses ning rahvastiku erinevas vanuselises koosluses: sisemigratsiooni tõttu oli linnades 15–39-aastaste osakaal proportsionaalselt oluliselt kõrgem. Ent kui vaadelda vaid imikute suremust, tundub olukord olevat soodsam maal. 1947. aastal oli alla aastaste laste suremus linnas umbes kaks korda kõrgem kui maal, mis on selge märk kehvemast toiduainetega varustatusest. Võrreldes hiliste 1930. aastatega oli alla 4-aastaste linnapoiste suremus isegi üle kolme korra suurem.⁶⁵

Nagu enne sõdagi olid alatoitumuse põhjustajateks nõukogulik raamistik, ebaefektiivsed ametkonnad ning põllumajanduse jätkuv ekspluateerimine. Nõukogude Liidu läänealade näljahäda 1946.–47. aastal teravdas olukorda veelgi. Rasketööstuse laiendamise ajutine edasilükkamine ja väiksemad kaitsekulutused oleksid situatsiooni kindlasti oluliselt parandanud

⁶² *Political arrests in Estonia under Soviet Occupation*, 2, ed. by Leo Õispuu (Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998), D5; Olaf Mertelsmann, Aigi Rahi-Tamm, “Cleansing and Compromise: the Estonian SSR in 1944–1945”, *Cahiers du Monde russe*, 49 (2008), 2/3, 319–340.

⁶³ Riina Reinvelt, *Ingeri elud ja lood: kultuurianalüütiline eluloo uurimus* (Tartu: Tartu Ülikool, 2002).

⁶⁴ Olaf Mertelsmann, “Ida-Virumaale sisserändamise põhjused pärast Teist maailmasõda”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (2007), 51–74.

⁶⁵ Arvutused tuginevad mitmetele andmetele: ERA, f. R10, n. 43, s. 155, l. 1, 6, 8, 27, 38–39; Rossiiskii Gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki [RGAĖ], f. 1562, op. 329, d. 2235, l. 39–40; d. 2648, l. 3–4. Täna Donald Filtzerit, et ta võimaldas kasutada RGAĖ-st pärit dokumentide koopiaid.

ning toonud kaasa rahvastiku kiirema kosumise,⁶⁶ kuid alanud külm sõda nõudis oma hinda. Vaatamata sellele, et riigi agrarpoliitika talunikke olulisel määral demotiveeris, ei peitunud toiduainete nappuse põhjus liiga madalas tootlikkuses.

Sundkollektiviseerimise tagajärjed

Kollektiviseerimine viidi Eestis läbi kõigi teiste uute okupeeritud maa-aladega samal ajal ning see toimus sarnasel viisil. Kõigepealt tõsteti 1947. aastal põllumajandusmaks, algas kulakuks kuulutamine ja rajati näidiskolhoosid. Kui nende meetmetega edu ei saavutatud, siis 1949. aasta märtsis toimunud 20 000 inimese küüditamisega jõuti lõpuks soovitud eesmärgini. Viiekümnendate aastate alguseks oli kollektiviseerimine lõpule viidud.⁶⁷ Kuni 1951. aastani jäi põllumajanduslik tootmine veel stabiilseks, et seejärel langeda vähem kui pooleni nõukogude aja eelsest tootlikkusest.⁶⁸ Kaasaegsed seletasid tootlikkuse languse kulgu sellega, et algul töötasid talupojad edasi samamoodi, nagu varem omaenda majapidamistes, kuid seejärel mõistsid nad tasapisi, et kollektiivne töö kogu kolhoosi heaoluks ei tasu end ära. Seega koondasid nad oma töö ja vaeva enamasti oma poole hektari suuruse erakasutuses oleva põllumaa intensiivsele harimisele. Põhimõtteliselt on selline selgitus õige. Enamik kolhoosidest suutis tööd kui üleüldse, siis vaid minimaalsel määral tasustada ning suurem osa talupoegade sissetulekutest pärines isiklikult maalapilt.⁶⁹ Kollektiviseerimine tõi peale talunike kahaneva innukuse endaga kaasa põllumajanduse mehhaniseerimise veelgi

⁶⁶ 1946. a esimesel poolaastal suunati viiendik kõigist investeeringutest sõjaväe tarbeks, vt ENSV investeerimisplaani täitmine, RGASPI, f. 598, op. 1, d. 9, l. 117. Eesti põlevkivitööstus ise oli oluline tänu erinevate õlide ja rasvade tootmisele ning plaanis oli hakata kohapeal ka uraani tootma, mille tarbeks kavatseti energiat ammutada põlevkivist, vt Olaf Mertelsmann, "Die Arbeiter des estnischen Ölschieferbeckens – eine Industrieregion des Stalinismus", *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 37 (2007), 119.

⁶⁷ Rein Taagepera, "Soviet collectivization of Estonian agriculture: the taxation phase", *Journal of Baltic Studies*, 10 (1979), 263–282; Rein Taagepera, "Soviet collectivization of Estonian agriculture: the deportation phase," *Soviet Studies*, 32 (1980), 379–397; Aigi Rahi, 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas (Tartu: Kleio, 1998); Paul Hinnov, *Kui need talud tapeti: lehekülgi ühe küla ajaloost* (Tartu: Ilmamaa, 1999); Anu Mai Kõll, "Tender wolves: identification and persecution of kulaks in Viljandimaa, 1940–1949", *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, ed. by Olaf Mertelsmann (Tartu: Kleio, 2003), 127–149; David Feest, *Zwangskollektivierung im Baltikum: die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953* (Köln-Wien-Weimar: Böhlau, 2007).

⁶⁸ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 197, seesugust kahanemist on täheldanud ka eksiileestlastest uurijad, vt Arnold Purre, *Soviet farming failure hits Estonia* (Stockholm: Estonian Information Centre, 1964).

⁶⁹ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 181–182.

ulatuslikuma vähenemise, mis oli alanud juba neljakümnendatel aastatel. Enamik traktoreid ja muid tarvilikke masinaid seisis nüüd MTJ-des, kus nõuti nende kasutamise eest ülepaisutatud hinda. Seepärast pidid paljud kolhoosid võtma traktorite asemel tarvitusele pigem hobused ja rohkem inimtööjõudu.⁷⁰ Hobused jäidki peamiseks veojõuks, kuid nende arv langes 1956. aastaks 1939. aastaga kõrvutades ligi poole võrra.⁷¹ Kolhoosi omandis olnud hobused kannatasid ka söödanappuse käes. Kolhoosnike keskmine vanus tõusis tasapisi ja üha rohkem oli kolhoosnike seas naisi, kuna noored inimesed ning eriti noored mehed liikusid enamasti linna teistele erialadele, pealegi olid sõda ja terror täiskasvanud meeste ridasid nagunii hõrendanud.

Ametliku statistika andmetel liha- ja piimatoodang pärast sundkollektiviseerimist ei langenud, vaid tõusis ning oli rohkem kui 50 kg liha ja 500 kg piima elaniku kohta.⁷² Antud juhul on aga kas arvudega manipuleeritud või ei ole algandmed nõuetele vastavalt esitatud. Võttes arvesse tarbeloomade arvu, nende tapakaalu ja piimatoodangut ühe lehma kohta, näeks realistlik hinnang välja järgmine: 40 kg liha ja 350 kg piima elaniku kohta aastatel 1953–55.⁷³ Seega oli loomne toodang tõepoolest veidi suurem kui kehvadel 1946.–47. aastatel. Tarbeloomade arvus ei peegeldu aga veel korrektselt nende produktiivsus.⁷⁴ Kartulisaak jäi ametlike andmete kohaselt stabiilseks umbes ühe tonni juures inimese kohta, kuid teraviljasaak langes aastatel 1953–55 alla 300 kg elaniku kohta.⁷⁵ Tegelikult jätkus põllumaa suuruse statistiline inflatsioneerimine, mis oli alanud juba pärast sõda. Saak oli eeldatavasti viiendiku võrra väiksem kui statistikas näidatud ning saagikoristusjärgsed kaod kasvasid kolhoosides olulisel määral.⁷⁶ See viitab teatavale tendentsile pikaajalises maakasutuses. Kasvatati vähem teravilja ja tehnilisi kultuure, samas kui sööda (eriti heina) ja kartuli osakaal kasvas.⁷⁷ Seetõttu muutus põllumajandus ekstensiivsemaks, mis on ka tööjõu-, hobuste ja masinate puuduse loogiline tagajärg.

⁷⁰ Hinnov, *Kui need talud tapeti*, 249–250.

⁷¹ Hobuste arv 1939. a andmetel oli 210 000, ERAF, f. 1, n. 47, s. 49, l. 61; 1956. a 120 000, EKP 9. parteipäeva aruanne NLKP KK-le, 1956. a märts, ERAF, f. 1, n. 211, s. 5, l. 16.

⁷² Statistiline aruanne, ERA, f. R10, n. 43, s. 110, l. 1–2.

⁷³ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 189–191.

⁷⁴ Kolhoosiloomad kannatasid talvel ja kevadel alatoitumuse all või isegi surid nälga, kuid nende arvu hoiti plaanitaimise eesmärgil kõrgena, samas kui nende tootlikkus oli tegelikult madal (lautades hoiti rohkem loomi, kui suudeti toita, sellepärast oli suremus kõrge, aga plaan täideti). Talunikud toitsid oma isiklike loomi palju paremini, mille tulemusel oli nende piimatootlikkus või tapakaal kõrgem.

⁷⁵ Statistiline aruanne, ERA, f. R10, n. 43, s. 124, l. 3, 77–78.

⁷⁶ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 194–196.

⁷⁷ Endel Vint, "Põllumajanduse areng Nõukogude Eestis", *Nõukogude Eesti majandus 1940–1960*, toim Leonhard Brutus (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), 79.

Kollektiviseerimisjärgsetel aastatel oli toiduainetoodang madalam kui 1946.–47. aastal.

Erinevalt 1940.–41. aasta ja 1946.–47. aasta toidukriisidest seekord laialdase alatoitumuse ni ei langetud. Vastupidi – loomulik suuremus vähenes. Esmakordselt nõukogude aja jooksul saavutas see kolmekümnendate aastate madala seisu aastatel 1950–52 (14 surmajuhtumit 1000 elaniku kohta), et hiljem veel alla 12 kukkuda.⁷⁸ Kui võrrelda maapiirkondade ja linnade elanike suuremust, mis oli 1950. aastal vastavalt 17,2 ja 11,5⁷⁹, võib järeldada, et toiduainete vool oli suunatud küladest linnadesse. Jättes kõrvale meditsiinilise abi olulise paranemise, oli suuremuse vähenemise peapõhjuseks tõenäoliselt põhitoiduainetega varustamise tagamine pärast kümneaastast puudusekannatamist. Andmete õigsuse üle võib vaielda ja arvatavasti on nendega mingil määral manipuleeritud, kuid üldine kahaneva suuremuse tendents on kahtlemata tõendatav. Miks siis paranes toiduainetega varustamine ajal, mil toiduainete tootmine olulisel määral langes?

Ei ole täpselt teada, kui palju Nõukogude sõdureid viiekümnendate aastate alguse Eestisse oli paigutatud, kuid pidades silmas sõjajärgset demobiliseerimist ja üleüldist sõjaväe redutseerimist, pidi toidetavate sõdurite arv olema oluliselt vähenenud. Enamik laagreid oli laiali saadetud ning sõjavangid vabaks lastud. Sõjaväe ja laagrite ülalpidamise koorem võrreldes vahetu sõjajärgse ajaga võis olla rohkem kui poole võrra väiksem. Kogu Nõukogude Liidus oli toiduga varustamine pärast ratsioneerimise lõppu oluliselt paranenud ning taluturgude hinnad tunduvalt langenud. Lenigradi leiba vedanud “kotipoiste” väikekaubandus oli kadunud. Eesti jäi küll endiselt toiduaineid eksportivaks maaks⁸⁰, kuid ekspordi kogumaht oli võrreldes sõjajärgse ajaga nähtavasti kahanenud.

Toiduainetega varustamise paranemise peapõhjus peitus ilmselt talupoegade toitumisharjumuste muutumises. Enne kollektiviseerimist pidid vaesed väikese maalapiga talunikud võitlema küll märkimisväärse puudusega, kuid enamik neist söi endiselt rasva-, proteiini- ja kaloririkast toitu. Mälestused viitavad sellele, et talunike toitumine muutus pärast kollektiviseerimist oluliselt kehvemaks. Kolhoosidesse astunud talupoegade ja

⁷⁸ Statistiline aruanne, ERA, f. R10, n. 43, s. 155, l. 6.

⁷⁹ Arvutused tuginevad statistilistele aruannetele, ERA, f. R10, n. 43, s. 155, l. 2; RGAË, f. 1562, op. 329, d. 4703, l. 378–379, 438–439.

⁸⁰ Loomsete toodete sundnormid kasvasid pärast kollektiviseerimist märgatavalt, samas kui töölismajapidamiste eelarveuringud näitavad, et need katsid vaid murdosa oma piima- ja lihavadustest riikliku kaubanduse abil ja ostsid suurema osa erakätest. Selle põhjal eksporditi ka nüüd suur osa sundnormidest, vt Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, 179.

töölise majapidamise 1952. aastat käsitlevad eelarveuringud näitavad, et linnaelanike toidulaud oli neljakümnendate aastatega võrreldes nüüd isegi veidi parem ja rikkalikum kui maaelanikel.⁸¹ Seega suunas riik toiduained maalt linna ning seda ei põhjustanud mitte ainult sundnormide äraandmine, vaid terve kolhoosikorralduse struktuur. Kolhoosid ei maksnud töö eest kas üldse või maksid väga madalat palka ning talunikud elasid põhiliselt sissetulekust, mida nad said oma privaatsel õuemaal kasvatatu eest; kuigi ka selle eest tuli makse tasuda. Seetõttu vähendasid talupojad omaenda toidu tarbimist ning müüsid järjest suurema osa oma toodangust turul maha. Erinevalt neljakümnendate aastate olukorrast oli talunikel nüüd võimalik poest veidi rohkem kaupu valida, kui nad just kogu oma teenitud raha leiva ostmisele (teraviljanappuse tõttu ei saanud nad seda enamasti enam ise küpsetada) või maksude ja muude väljaminekute peale ära kulutama ei pidanud. Raha sissetoomiseks müüsid ka kolhoosid osa oma toodangust turul. Kuna riiklikud kokkuostuhinnad olid endiselt madalad, oli see investeringuplaani täitmise tagamise parimaks võimaluseks.

Linnaelanike nominaalsed sissetulekud kasvasid tasapisi⁸² ning tänu riikliku jaekaubanduse hindade langemisele suutis linnaelanikkond turul rohkem sisseoste teha. Samal ajal kui tööstusinvesteeringute maht jäi endiselt suureks, tegi režiim linliku elatustaseme suhtes ilmselt rohkem järeleandmisi kui vahetult pärast sõda. Nagu mujalgi Nõukogude Liidus langesid turuhinnad ka Eestis ning talunikud olid sunnitud rahateenimiseks oma toodangut turul müüma. Linnatarbijate olukord paranes seetõttu märgatavalt, samuti pidi kasvama taluturu kaubandusmaht. Samas tuleb märkida, et tööliste toitumus ei saavutanud ka veel viiekümnendate aastate keskpaiaks kolmekümnendate aastate rikkalikkust ja mitmekesisust.⁸³

Linna elamistingimuste paranemine suurendas urbaniseerumist. Viiekümnendate aastate alguses ületas linnaelanikkonna suurus esimest korda maaelanikkonna oma.⁸⁴ Urbaniseerumist toetasid siseränne, immigratsioon ja maapiirkondade elatustaseme langus.

Lühikeses perspektiivis vaadelduna oli sundkollektiviseerimine seega edukas. Riik sai põllumajanduses suuremaid sissetulekuid ja stimuleeris

⁸¹ Kolhoosimajapidamise eelarveuring 1952, ERAF, f. 1, n. 114, s. 57, l. 38; Töölise majapidamise eelarveuring 1952–56, ERA, f. R10, n. 43, s. 57, l. 19.

⁸² Keskised palgad eri majandussektorites 1945, 1950 ja 1955, Arnol'd Veimer, *Kompleksnoe razvitie i spetsializatsiya promyšlennosti Ėstonskogo ekonomičeskogo administrativnogo raiona* (Tallinn: Ėstgosizdat, 1961), 328.

⁸³ Töölise ja ametnike majapidamise toiduainetarbimise kohta 1938. aastal vrd: *I majandusloendus Eestis*, 78, 83–86.

⁸⁴ Statistiline aruanne, ERA, f. R10, n. 43, s. 155, l. 2–3.

kaudselt odava kauba müümist taluturgudel. Agraartegevus kahanes, mis oli samuti üks riigi eesmärke. Sundkollektiviseerimise ränka hinda maksid oma toiduainetarbimist kärpima pidanud talupojad. Pikemas perspektiivis osutus kolhoosisüsteem aga ebaefektiivseks. Viiekümnendatel aastatel ei kahanenud mitte ainult kogutoodang, ka tööjõu tootlikkus oli allpool kolmekümnendate aastate taset. Alles kuuekümnendate aastate keskpaigaks suutis Eesti põllumajanduse kogutoodang saavutada veerandsaja aasta taguse taseme.⁸⁵

Kokkuvõtteks

Eestis aset leidnud toiduainetoodangu allakäigus olid süüdi nõukogude põllumajanduse üldised raamtingimused, samuti vastutavad ametkonnad, kuid samas suudeti jätkuvalt toota ülejääki, mida teistesse liiduvabariikidesse eksportida. Neljakümnendate aastate toidukriisid ei olnud ikaldustega otseselt seotud, nende põhjuseks oli hoopis käsumajanduse tingimustes tekkinud kombinatsioon majanduslikust ekspluateerimisest, toiduainete ebaõiglasest jaotumusest ning taluturgude toimimisviisist. Alles siis, kui riigil õnnestus talupoegade toiduainetarbimist olulisel määral vähendada ja põllumajandus kollektiviseerida, jõuti üha kasvava linnaelanikkonna toiduainetega varustamisel teatava kindlustundeni. Eesti on hea näide piirkonnast, kus oli valitsenud loomulik toiduainete üleküllus, kuid mis sellele vaatamata pidi kannatama alatoitumise all – selle näite varal on hea selgitada, miks sotsialistlikud riigid nii tihti näljaga pidid võitlema. Riiklik poliitika tõi kaasa selle, et talupojad kartsid oma tootmist ja turustamist laiendada; üheks väljapääsuks tekkinud ummikseisust oli sundkollektiviseerimine.

Arvestades asjaolu, et sotsialistlikud režiimid kinnitasid tihti kanda vaestes ja mahajäänud riikides, sageli ka vahetult pärast mõnd sõjalist konflikti, olid varustuse ja näljaga seotud probleemid korduvad. Autori arvates ei tohiks aga alahinnata põllumajandus- ja toidupoliitika rolli, mida Eesti näide ka kinnitab. Kulus veerand sajandit alates 1940. aasta suvest, enne kui Eesti põllumajandustoodang suutis nõukogude põllumajanduspoliitika juurutamise tagajärgedest kosuda. Loomulikult erinesid põllumajanduslikud tingimused riigiti, kuid tundub, et sotsialistlikud toidukriisid tulenesid pigem riiklikust poliitikast kui looduslikest oludest. Põllumajandusliku sissetuleku suunamine tööstusesse ning selle kasutamine riigi kulude katmiseks, hindade külmutamine ja sundnormid, maareform

⁸⁵ Martin Klesment, "Estonian agricultural production data: an interpretation through comparison", *Acta Historica Tallinensia*, 12 (2008), 157.

ning kollektiviseerimine – kõik see põhjustas nõukogude põllumajanduse madala efektiivsuse ja tõi esile toiduainetega varustamise kitsaskohad. Talupojad, kes varusid oma toodangut või hoopiski vähendasid seda, käitusid antud olukorrale vastavalt ja ratsionaalselt; riigi vaatenurgast kujutas kollektiviseerimine samuti probleemide lahendust (kui me just ei mõtle selle lahenduse lühiajalisusele ja brutaalsusele). Valed ja ebaratsionaalsed olid sotsialistliku käsumajanduse raamtingimused ise.

ABSTRACT: Creating malnutrition in an agricultural surplus area: Stalinist food policy in Estonia in the 1940s

Due to a low population density and an abundance of agricultural land, Estonia was historically an agricultural surplus area producing more food than the inhabitants could consume, thus being a natural food exporter. This paper traces how and why Stalinist food policy could create widespread malnutrition under conditions in which a solid surplus of food was generated. The institutional setting of the Stalinist command economy, often dubbed a planned economy, bore responsibility for the failure of peasant markets and state provision of food. Exploitation served as another driving factor. Because of malnutrition, the crude death rate increased severely by nearly one half. This paper examines in detail the food crisis during the first Soviet year in 1940–41, the postwar crisis in 1946–47, and the solution of the problem – forced collectivization of agriculture leading to declining levels of output but providing basic food security. In addition, the export of food and the size of Soviet garrisons and prison camps decreased. The findings also provide an explanation for why the Soviet order was so unpopular.

OLAF MERTELSMANN (b. 1969) is Associate Professor in Contemporary History, University of Tartu.